

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 44-45/2017.-2018.

UDK: 904(497.581.2Biskupija)"653"
272-523.4(497.581.2Biskupija)"653"
Prethodno priopćenje

Maja PETRINEC
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače 3
HR – 21000 Split
petrinec65@gmail.com

Arheološka istraživanja i uređenje arhitektonskog kompleksa na Crkvini u Biskupiji u razdoblju od 2008. do 2017. godine

Archaeological research into and
arrangement of the architectural complex
at Crkvina in Biskupija in the period
from 2008 to 2017

U tekstu se donose rezultati revizijskih arheoloških iskopavanja i radova na uređenju arhitektonskog kompleksa na Crkvini u Biskupiji u razdoblju od 2008. do 2017. godine.

Ključne riječi: Biskupija-Crkvina, arhitektonski kompleks, bazilika Sv. Marije, sjeverna dogradnja, revizijska istraživanja

Zemljopisne karakteristike

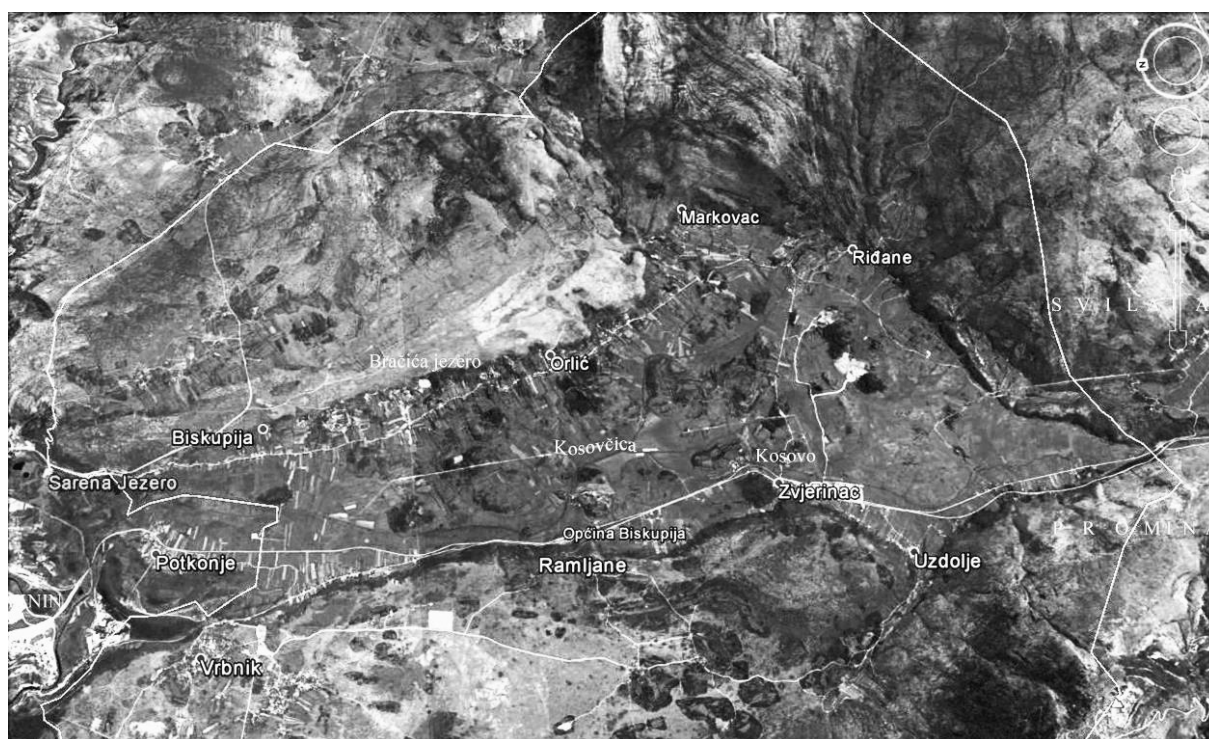
Selo Biskupija nalazi se na istočnoj strani Kosova polja, a udaljeno je oko 7 km od grada Knina. Kosovo polje jedno je od triju krških polja u gornjem toku rijeke Krke, a smješteno je između Kninskoga i Petrova polja. Dobilo je ime po rječici Kosovčici koja teče kroz njega te se između glavica Konj i Burum ulijeva u rijeku Krku. Danas je Biskupija dio istoimene općine kojoj još pripadaju naselja Orlić, Turić, Markovac, Riđane, Uzdođe, Zvjerinac, Ramljane i Vrbnik. Kosovo polje nastalo je djelovanjem tektonskih i erozijskih utjecaja, pa se na njegovu dnu taložilo rastresito tlo koje ga je učinilo plodnim i pogodnim za život. Naseljenosti prostora doprinijeli su i brojni prirodni izvori vode jer širim područjem protječe pet rijeka i rječica. To su Krka i njezini pritoci – već spominjana Kosovčica, zatim Butižnica, Orašnica i Krčić. U Kosovome polju nalaze se i Šarena i Burumska jezera, a u Biskupiji, u neposrednoj blizini lokaliteta na Crkvini, Bračića jezero (sl. 1).

Povijesno-arheološki pregled

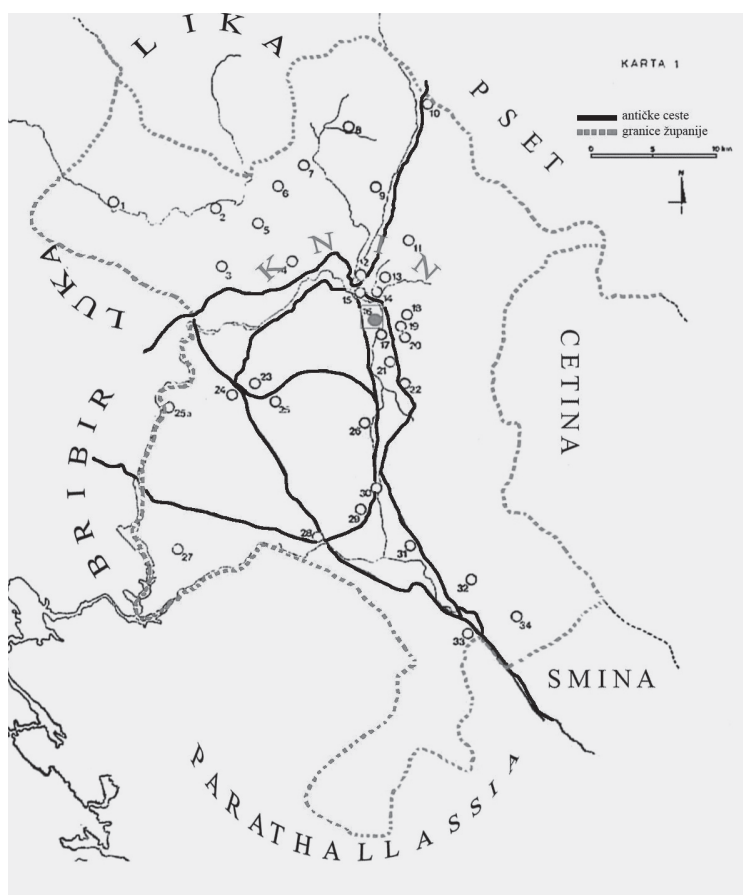
Teritorij Kosova polja u ranom je srednjem vijeku pripadao kninskoj županiji *Tnena* (ή *Τνήνα*) koju u svom popisu hrvatskih županija,

u 10. stoljeću, navodi bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet, a dobila je ime po gradu Kninu. Knin se razvio uz jednu od strateški najvažnijih utvrda s kontinuitetom od antike do današnjeg vremena. Smješten je uz prirodni prolaz koji dolinom gornje Zrmanje povezuje unutrašnjost Hrvatske s jadranskom obalom. Da se u Kninu i Kosovome polju nalazilo jedno od najznačajnijih središta ranosrednjovjekovne hrvatske države, svjedoče – u literaturi već odavno poznati – brojni arheološki lokaliteti. Riječ je, u prvom redu, o predromaničkim sakralnim građevinama smještenim na padinama s obiju strana Kosovoga polja. S južne strane polja, na prijelazu u Petrovo polje, na području sela Uzdođe (na pravoslavnom groblju u zaselku Čenići) istraženo je arheološko nalazište s ostacima romaničko-gotičke crkve sv. Ivana, gdje su pronađeni ulomci trabeacije oltarne ograde s imenom hrvatskog kneza Muncimira i uklesanom 895. godinom¹. Na prijelazu iz Kosovoga u susjedno Kninsko polje, pored mjesta gdje se Kosovčica ulijeva u Krku, nalaze se ostatci vladarskoga benediktinskog Samostana

¹ LJ. GUDELJ, Ruševine sv. Ivana u Uzdođu kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 32, str. 53-75.

sl. 1. Današnja naselja u Kninskome polju.

sl. 2. Teritorij Kninske županije u ranom srednjem vijeku (kartu načinio A. Jurčević prema F. SMILJANIĆ, Teritorij i granice kninske županije u srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 14 (1987-1988), Zadar 1988 1988, str. 137.).

sv. Bartolomeja iz 10. – 11. stoljeća i ostatci kninske katedrale s početka 13. stoljeća² (sl. 2).

Također i na sjevernoj strani polja, u selu Biskupija, arheološkim istraživanjima utvrđeno je postojanje pet ranosrednjovjekovnih crkvenih građevina na lokalitetima Crkvina, Lopuška glavica³, Stupovi⁴, Bukorovića podvornica⁵ i ispod današnje pravoslavne crkve Sv. Trojice. Smatralo se da se upravo po tim crkvama, u ranom srednjem vijeku, središnji i najveći

dio sela nazivao užim toponimom *Pet crkava*, zabilježenim u *Hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina (v Petih crkvih v Kosovi)* u vezi sa zborovanjem i ubojstvom hrvatskog kralja Dmitra Zvonimira⁶. Međutim, rezultati novijih istraživanja, odnosno podatci pisanih izvora osmanskog razdoblja otkrivaju neke dosad nepoznate činjenice i bacaju novo svjetlo na navedenu problematiku⁷. U sklopu *Kliškog sandžaka* – koji početkom 16. stoljeća obuhvaća sva novoosvojena područja u Hrvatskoj i Dalmaciji – nalazi se upravna jedinica (*nahija*) Kosovo koja se spominje već u prvom turskom popisnom defteru nastalom nakon okupacije Knina i okolice 1528. – 1530. godine. Defter iz 1550. bilježi sva naselja u Kosovome polju pod imenima iz predosmanskog razdoblja. Kao sela navode se Vrbnik, Zvjerinac, Ramljani, Orlić i Kosovo, a kao pustoseline (nenaseljena ili slabo naseljena mjesta) Uzdolje i Biskupija⁸. To je ujedno prvi i najstariji poznati zapis imena današnjeg sela i kao što vidimo ono je starije nego što se donedavno smatralo⁹. U kasnijem popisu iz 1574. godine, Biskupija se navodi kao selo, a isti izvor u kosovskoj nahiji bilježi i niz danas poznatih i postojećih sela i zaselaka o kojima nema pisanog traga u predosmanskom razdoblju poput sljedećih: Konj i Potkonj, Polača, Krčić, Pliskovo, Turić. Stoga se može konstatirati da izvori osmanske provenijencije, nastali odmah po osvajanju, potvrđuju postojanje brojnih dotad nezabilježenih slavenskih srednjovjekovnih toponima, ali i jasno svjedoče da Biskupija nije identična sa selom Kosovom (sl. 3).

² Ć. IVEKOVIĆ, Kapitul kraj Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, n. s. 1, sv. 3-4, Zagreb - Knin, 1927, str. 252-271.

³ S. GUNJAČA, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 3, Zagreb, 1954, str. 7-29.

⁴ S. GUNJAČA, Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 5, Zagreb, 1956, str. 65-127.

⁵ S. GUNJAČA, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 2, Zagreb, 1952, str. 57-80.

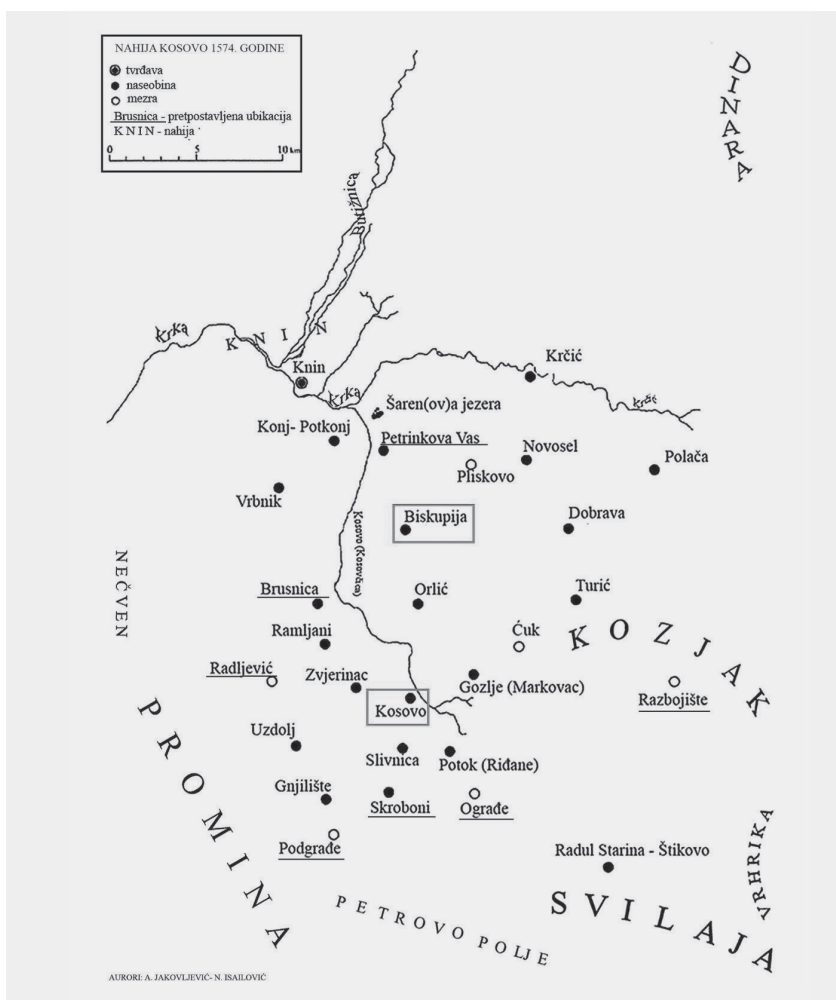
⁶ S. GUNJAČA, *Hrvatsko historijsko Kosovo*, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, Knjiga III, Zagreb, 1975, str. 131-168.

⁷ Vidi u: A. JAKOVĽEVIĆ - N. ISAILOVIĆ, Попис нахије Косово из 1574. године, *Меџовита Грађа - Miscellanea* 34, Београд, 2013, str. 25-70. – A. JAKOVĽEVIĆ - N. ISAILOVIĆ, Попис нахије Петрово поље из 1574. године, *Иницијал I*, Београд, 2013, str. 255- 290. Autori vrlo opširno donose i pregled radova ranijih autora koji su se bavili topografskom problematikom vezanom uz granice, naselja, župe i županije na širem kninskom području.

⁸ *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*. (Obradili: F. Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić; priredila B. Zlatar), Sarajevo, 2000, str. 89, 396, 426.

⁹ V. DELONGA, *The Latin Epigraphic Monuments of Early Mediaeval Croatia*. Split, 1996, str. 59.

sl. 3. Srednjovjekovna naselja u Kosovome polju (kartu načinio A. Jurčević prema A. Јаковљевић - Н. Исаиловић, Попис нахије Косово из 1574. године, *Мешовита Грађа - Miscellanea* 34, Београд, 2013, стр. 69.).

Nalazište na Crkvini

– sažeti pregled ranijih istraživanja

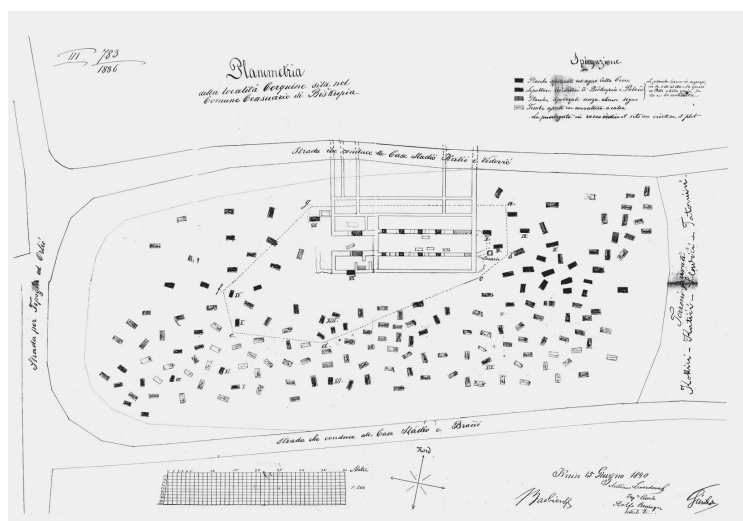
Crkvina je najveće i najvažnije dosad istraživano nalazište na području Biskupije. Prva arheološka iskopavanja započinju 7. siječnja 1886., i s manjim ili većim prekidima traju sve do 1908. godine. Podatci o njima, nažalost, su veoma oskudni te se svode na bilješke fra Luje Maruna u njegovim *Starinarskim dnevnicima* i izvještaje u tadašnjoj stručnoj periodici¹⁰.

¹⁰ L. MARUN, *Starinarski dnevnik*. (Prepisala i za tisak pripremila M. Petrincec), Split, 1998, str. 27, 30-35, 41-47, 49, 52-54, 63, 69, 79-85, 88, 90, 91-93, 97-102, 106-108, 111, 114, 119, 122, 128, 137, 140, 152, 161-162, 164, 166-167, 170, 172, 174-175, 180, 182, 184, 219, 250, 255, 257-260, 263, 271, 275, 280. – L. MARUN, Bilješke kroz starinske iskopine u Kninskoj

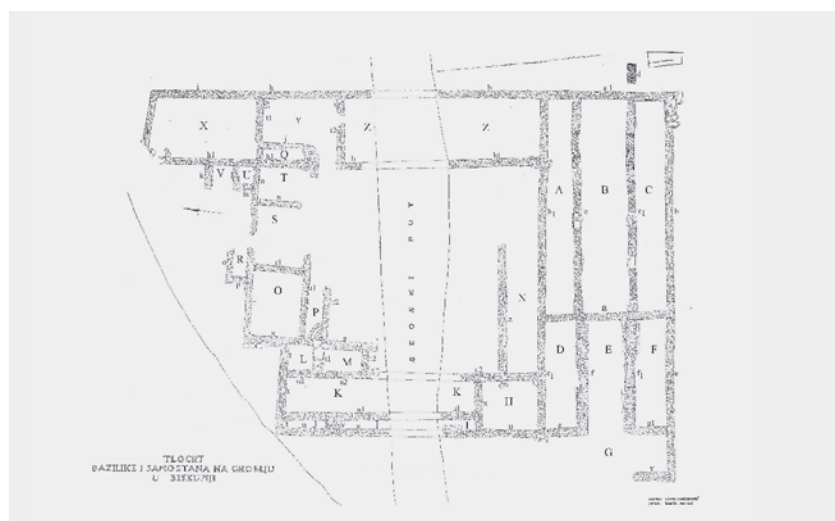
Saznajemo da je otkrivena trobrodna bazilika i kompleks s njom povezanih zgrada te velik broj kamenih ulomaka koji su pripadali crkvenom namještaju, ali i velik broj srednjovjekovnih grobova. Dio nalaza objavio je suradnik Luje Maruna, učitelj Frano Radić u prvoj seriji *Starohrvatske prosvjete* u razdoblju od 1895. do 1904. godine¹¹. Iako načinjen već 1890.,

okolici od god. 1885. - 1890., Glasnik Starinarskog društva u Kninu, *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 12, Zagreb, 1890, str. 60-72, 139-144. – L. MARUN, Bilješke kroz starinske iskopine u Kninskoj okolici od god. 1885. - 1890., Glasnik Starinarskog društva u Kninu, *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 13, Zagreb, 1891, str. 60-64. – L. MARUN, Bilješke kroz starinske iskopine u Kninskoj okolici od god. 1885. - 1890., Glasnik starinarskog društva u Kninu, *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 14, Zagreb 1892, str. 26-32. – L. MARUN, O najznamenitijim starohrvatskim grobovima na groblju otkrivene biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 4, sv. 3-4, Knin, 1898, str. 113-118.

¹¹ F. RADIĆ, Tegurij starohrvatske biskupske crkvine sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plosnoreznim Gospićkim poprsjem, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 1, sv. 2, Knin, 1895, str. 7-9. – F. RADIĆ, Primjetbe na izvještaj „Katoličke Dalmacije“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 1, sv. 2, Knin, 1895, str. 112-128. – F. RADIĆ, Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartula na sadašnjem Kapitolu kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 1, sv. 3, Knin, 1895, str. 150-156. – F. RADIĆ, Nekoliko ulomaka lezena pluteja, vratnih pragova i lukova sa starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 1, sv. 3, Knin, 1895, str. 166-173. – F. RADIĆ, Starohrvatski ratni mač, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 1, sv. 4, Knin, 1895, str. 242-247. – F. RADIĆ, Hrvatsko-bizantske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 1, sv. 4, Knin, 1895, str. 205-211. – F. RADIĆ, Hrvatsko-bizantske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika (II. dio), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 2, sv. 1, Knin, 1896, str. 10-13. – F. RADIĆ, Ulomci s jedanaest tegurija oltarskih ciborija i jednog vratnog okvira starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 3, sv. 2, Knin, 1896, str. 51-59. – F. RADIĆ, Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 2, sv. 2, Knin, 1896, str. 71-86. – F. RADIĆ, Nekoliko ulomaka kamenitih rešetaka (transennae) i krstova pripadajućih bazilici S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 2, sv. 4, Knin, 1896, str. 211-216. – F. RADIĆ, Pločaste nadstupine sa srednjih stupčića dvo-

sl. 4. Tlocrt iz 1890. godine (Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu).

sl. 5. Tlocrt iz 1951. godine (snimio: T. Marasović).

tlocrt kompleksa na Crkvini bio je donedavno zametnut u Arhivu *Arheološkog muzeja u Zagrebu* i nedostupan široj stručnoj i znanstvenoj javnosti, pa je izgled crkve ostao nepoznat sve do revizijskih istraživanja sredinom 20. stoljeća¹² (sl. 4).

U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, S. Gunjača započinje s nizom revizijskih arheoloških istraživanja na području Biskupije, pa

tako i na Crkvini gdje se iskopavalo u razdoblju između 1951. i 1957. Rezultate istraživanja i svoja razmišljanja o nalazištu objavljuje u opsežnom izvještaju iz 1953. godine¹³. U literaturi se tada po prvi put pojavljuje tlocrt cjelokupnog arhitektonskog kompleksa – crkve sv. Marije i njezine sjeverne dogradnje. U toj prigodi istražena su i 124 srednjovjekovna groba¹⁴ (sl. 5).

Posljednja arheološka istraživanja manjeg opsega provedena su 2000. godine pod vodstvom Lj. Gudelja. Tada je ponovno otkopano predvorje bazilike i prostor uz njezin južni zid te je načinjen novi tlocrt toga dijela arhitekture. Dokumentirani su i ostatci grobnica i grobova otkrivenih prethodnim istraživanjima (sl. 6).

Zatečeno stanje lokaliteta, radovi koji su prethodili najnovijim arheološkim iskopavanjima i radovi na uređenju cjelokupnog arhitektonskog kompleksa na Crkvini

Lokalitet na Crkvini bio je presječen seoskom prometnicom koju je neuspješno nastojao izmaknuti još fra L. Marun krajem 19. stoljeća, a ta je prometnica, 1998. godine, proširena i as-

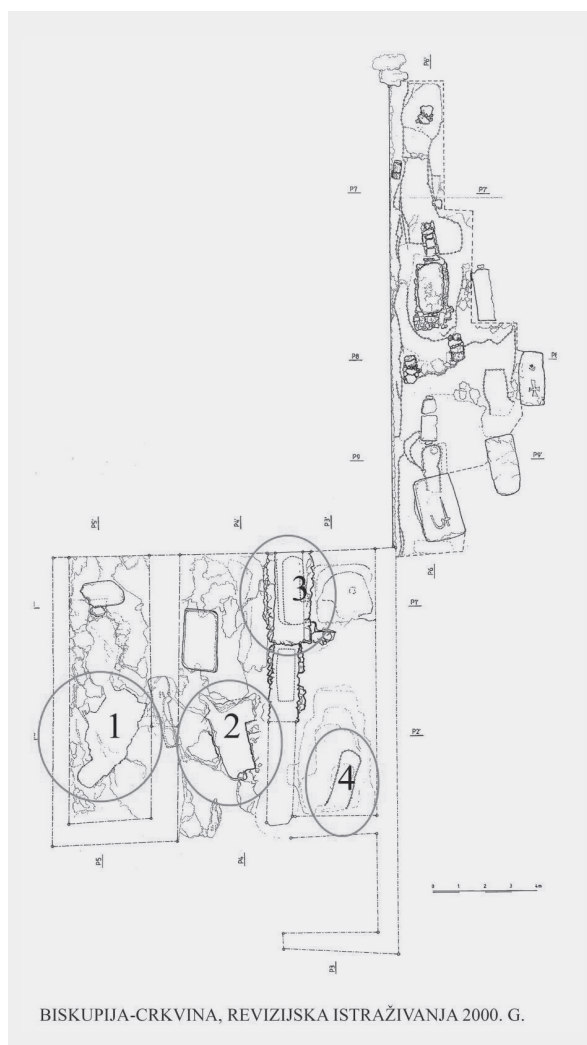
strukih prozora (bifora) starohrvatskih zvonika, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 4, sv. 1, Knin, 1898, str. 21-26. – F. RADIĆ, Kitnjasti akroterij sa razvalina bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 4, sv. 1, Knin, 1898, str. 34-36. – F. RADIĆ, Postanak, razvitak i rad Hrvatskog starinarskog društva, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 4, sv. 2, Knin, 1898, str. 89-95. – F. RADIĆ, Izvješće o radu Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 4, sv. 3-4, Knin, 1898, str. 157-174. – F. RADIĆ, Hrvatsko-bizantski slog, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 5, sv. 1, Knin, 1900, str. 3-36. – F. RADIĆ, Još o hrvatsko-bizantskom slogu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 5, sv. 3-4, Knin, 1900, str. 123-130. – F. RADIĆ, Pregrade svetišta (septum) i snjima spojene kamenite grede (trabes) starohrvatskih crkava, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 1, god. 8, sv. 1-2, Knin, 1904, str. 35-40.

¹² Tlocrt iz 1890. objavljen u: A. MILOŠEVIĆ, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela.* (Ur. A. Milošević), Split, 2000, str. 124. – I. MIRNIK, Novac iz starohrvatskih grobova, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 37, br. 1, Zagreb, 2004, str. 206-207.

¹³ S. GUNJAČA, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina 1950., *Ljetopis JAZU*, knj. 57, Zagreb, 1953, str. 9-49.

¹⁴ M. PETRINEC, Groblje na Crkvini u Biskupiji - rezultati revizijskih istraživanja Stjepana Gunjače, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 36, Split, 2009, str. 163-197.

sl. 6. Tlocrt iz 2000. godine (snimila: N. Šimundić Bendić).

faltirana. Južni dio, tzv. Velika Crkvina (bazilika i dio njezine sjeverne dogradnje), nalazio se unutar rimokatoličkoga groblja koje je zajedno sa župnom crkvom Naše Gospe bilo ograđeno kamenim zidom i živicom (sl. 7).

U razdoblju između 2005. i 2011. godine, unatoč zabrani ukapanja, suvremene su grobnice ozbiljno ugrozile lokalitet, jer su ih mještani počeli stihijski ukopavati na čitavom prostoru Velike Crkvine sasvim se približivši temeljnim ostacima bazilike (sl. 8).

Sjeverno dio, tzv. Mala Crkvina (preostali dio dogradnje uz baziliku sjeverno od seoske prometnice), nakon Gunjačine je revizije polako obrastao u gusto raslinje te je pretvoren u ilegalno seosko odlagalište otpada koji se ovdje desetljećima gomilao, pa ostaci arhitekture više nisu bili vidljivi. Tijekom 2008. i 2009.

sl. 7. Kompleks na Crkvini prije revizijskih arheoloških istraživanja.

sl. 8. Jedna od ilegalno sagrađenih novih grobnica (foto: A. Jurčević).

sl. 9. Početak čišćenja raslinja na Maloj Crkvini 2009. godine (foto: A. Jurčević).

godine Mala Crkvina temeljito je očišćena od stabala i grmlja (sl. 9).

Tragovi arhitekture jedva su se nazirali, a bili su prekriveni debelim naslagama raznovrsnog otpada. Tijekom 2010. započelo se s njegovim odstranjivanjem, pa je te godine odvezeno 60, a iduće 2011. godine još 37 kamionskih prikolica smeća (sl. 10).

Sljedeći korak bio je uklanjanje lokalne prometnice. U dogovoru s općinskim vlastima, gvardijanom Samostana sv. Ante u Kninu i mještanima naseljenim u neposrednoj blizini te uz dozvolu Konzervatorskog odjela u Šibeniku uklonjen je asfalt na dijelu kojim prometnica presijeca lokalitet te je na taj način obustavljen promet (sl. 11).

U toj prigodi pronađeno je i zadovoljavajuće rješenje za ukapanje na groblju. *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* dao je izraditi projekt budućeg uređenja groblja prema kojem je predviđeno kontrolirano ukapanje i izgradnja novih grobnica u donjem dijelu Velike Crkvine (sl. 12 i 13).

U suradnji s Odsjekom za povijest umjetnosti *Filozofskog fakulteta u Rijeci* nalazište na Crkvini uključeno je 2010. u petogodišnji međunarodni projekt *Francia Media – Cradles of European Culture* koji je financirala *Europska komisija*. Iz sredstava toga projekta plaćeno je uklanjanje dijela novoukopanih seoskih grobnica te izgradnja dviju novih grobnica i nekoliko ekshumacija u svrhu zaštite arheoloških ostataka na lokalitetu (sl. 14).

Godine 2015. uklonjen je dio ogradnog zida groblja koji se protezao preko lokaliteta te je na taj način čitav arhitektonski kompleks po prvi put u potpunosti objedinjen (sl. 15).

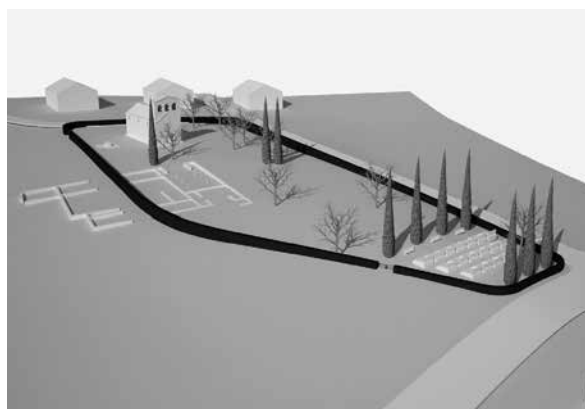

sl. 10. Dio otpada na Maloj Crkvini (foto: A. Jurčević).

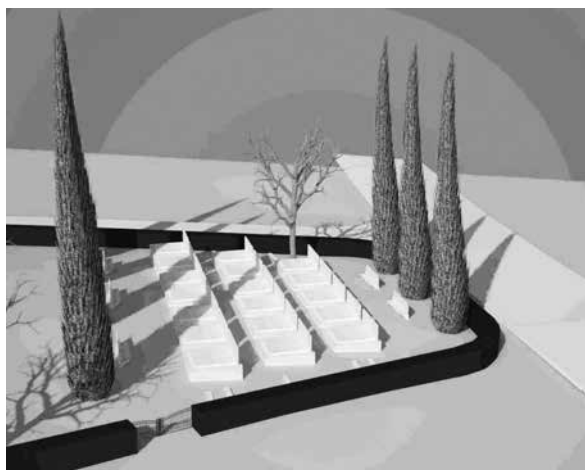
Također su srušeni i čempresi ispred crkve Naše Gospe koji su bili oštećeni burom i prijetili urušavanjem na ostatke arhitekture na groblju (sl. 16).

sl. 11. Uklanjanje asfalta sa seoske prometnice i odvoz otpada s Male Crkvine 2011. godine (foto: A. Jurčević).

sl. 12. Projekt uređenja groblja na Velikoj Crkvini (dipl. ing. arh. A. Serdarević).

sl. 13. Dio s novim grobnicama (dipl. ing. arh. A. Serdarević).

sl. 14. Ekshumacija pokojnika iz ilegalno ukopanoga groba uz pročelje bazilike sv. Marije 2016. godine (foto: A. Jurčević).

sl. 15. Rušenje ograde groblja 2015. godine (foto: A. Jurčević).

sl. 16. Rušenje stabala ispred crkve Naše Gospe 2015. godine (foto: A. Jurčević)

Revizijska arheološka iskopavanja na Maloj Crkvini

Arheološka iskopavanja vršena su u razdoblju od 2012. do 2017. godine. Uz autoricu ovog teksta, voditeljicu dr. sc. Maju Petrinec i zamjenika voditelja dr. sc. Antu Jurčevića, sudjelovali su i sljedeći arheolozi: dr. sc. Goran Bilogrivić (2011. – 2017.), Ante Alajbeg (2014. – 2016.), Miloš Biserko (2015. – 2017.), Branika Milošević (2016.), Pia Šmalcelj Novaković (2014.) i Vedrana Supan (2012.), te brojni studenti arheologije s filozofskih fakulteta u Zagrebu, Zadru i Beogradu.

Već 2012. godine iskopavanja su obuhvatila čitav prostor Male Crkvine te su definirani zidovi svih prostorija koje je istražio Gunjača 1951. godine. Ubrzo se pokazalo da tlocrt koji je tada načinjen ne odgovara u potpunosti stvarnom stanju. U sjeveroistočnom dijelu kompleksa otkrivena je još jedna prostorija za koju se prije nije znalo, a neki novi detalji pojavili su se i u krajnjim zapadnim prostorijama. Također je otkriven i recentni odvodni kanal iz 19. stoljeća, koji se uz rubnik stare ceste protezao u smjeru istok-zapad duž cijelog kompleksa. Zbog tih novih momenata odlučeno je da se prije preventivne sanacije zidova odmah načini arhitektonski snimak ponovno iskopanih prostorija sjeverno od ceste te svih drugih tada otkrivenih struktura. Taj posao obavila je privatna tvrtka Kaducej d.o.o. iz Splita (sl. 17).

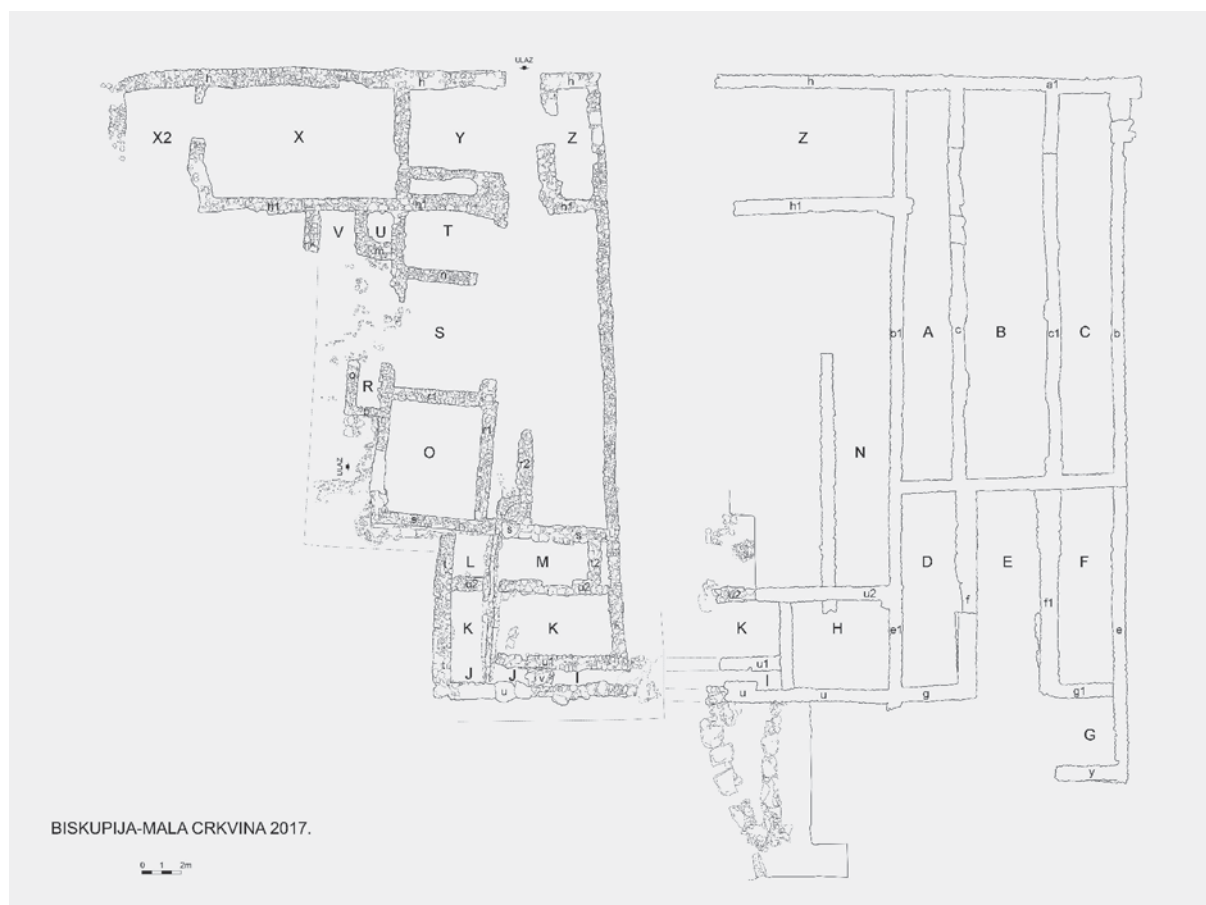
U razdoblju od 2013. do 2017. godine, u pet istraživačkih kampanja detaljno je istražen veći broj prostorija sjeverne dogradnje uz baziliku sv. Marije te dio prostorija na Velikoj Crkvini i dio površine ispod uklonjenog asfalta na seoskoj prometnici.

Zidovi

Sjevernu dogradnju čini (najmanje) petnaest prostorija koje su formirane oko nepravilnog četvrtastog dvorišta. U literaturi se ovaj dio arhitektonskog kompleksa interpretira kao samostan, rezidencija hrvatskog biskupa ili vladarski dvor¹⁵ (sl. 18).

¹⁵ Opširnije o problematici vidi M. PETRINEC - A. JURČEVIĆ, Crkvina - Biskupija: Insights into the Chronology of the Site from late 8th to 15th Century, u: *Swords, Crowns, Censers and Books*, (ur. M. Vi-

sl. 17. Tlocrt načinjen 2012. godine (Kaduzej d.o.o.).

Navedeni kompleks je zidovima **h**, **h1**, **u2** i **u** na južnom dijelu povezan s trobrodnom bazilikom i narteksom. Zidovi **u2** i **u** povezani su sa zidom narteksa (**e1**), dok zidovi **h** i **h1** čine jednu cjelinu sa zidovima bazilike (**a1** i **b1**). Zid **h1** presijeca sjeverni zid (**b1**) i ulazi u sjeverni brod bazilike te se na njega vjerojatno naslanjala oltarna ograda. Otkriven je začetak južnog zida prostorije **Y**, koji Gunjača nije uočio, a nalazi se tik do istočnog ulaza u kompleks¹⁶ (sl. 19).

Kao što je već navedeno, u sjeveroistočnom uglu kompleksa otkrivena je jedna nova prostorija (označili smo je kao **X-2**) čiji se sjeverni

zid nalazi na brini iznad privatnih oranica koje graniče s Malom Crkvinom. Zid je djelomično sačuvan te se gubi na mjestu gdje je preko njege godinama prelazila poljoprivredna mehanizacija pri ulasku na spomenute oranice (sl. 20).

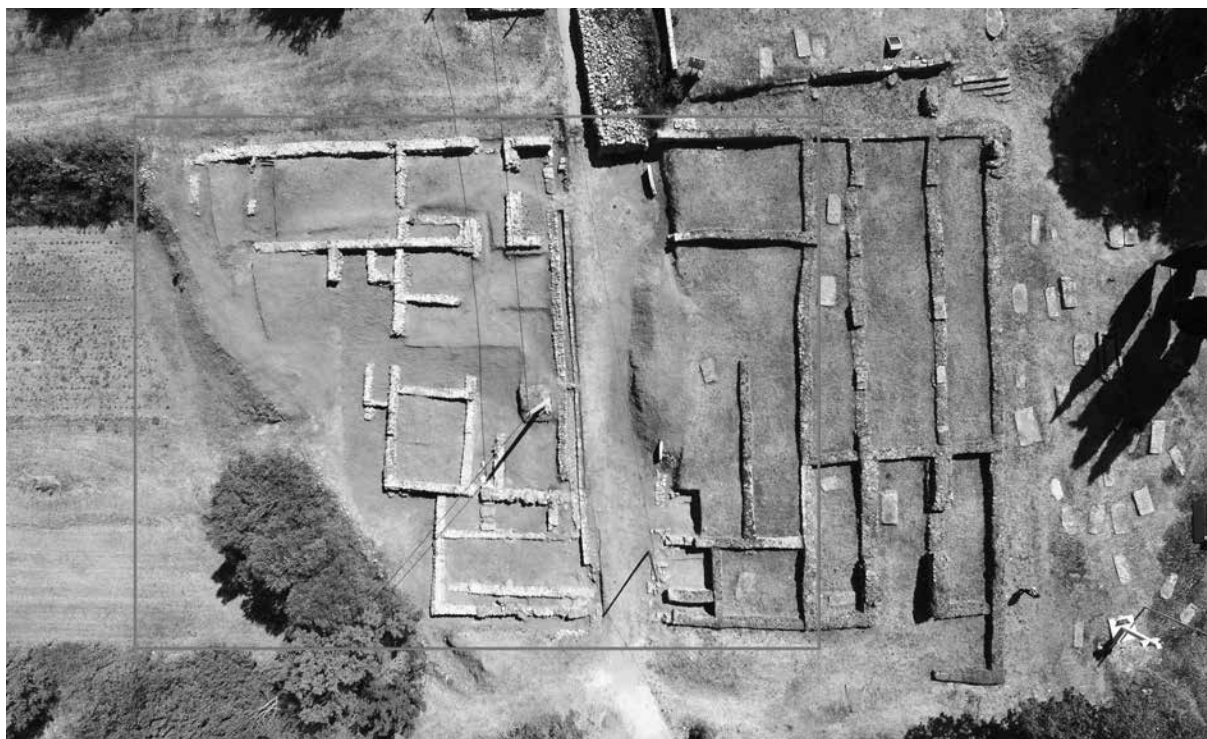
Južni zid spomenute prostorije (neoznačen od Gunjače), prema tlocrtu načinjenom 1951. pa do otkrića prostorije **X-2**, smatrao se krajnjim sjevernim zidom kompleksa. Danas je sačuvan samo u neznatnim tragovima (sl. 21).

Nakon uklanjanja ogradnog zida groblja i dijelova recentnoga odvodnog kanala otkriveni su nastavci pojedinih zidova koje je prethodno dokumentirao Gunjača. To su s južne strane zidovi **h1**, **u2** i **u**, a sa sjeverne strane zidovi **u**, **u2** i **s** (sl. 22).

Zid **u** je krajnji vanjski istočni zid kompleksa, zid **u2** istočni je pregradni zid prostorije **K**, dok je zid **h1** sa zapadne strane zatvarao prostoriju **Z**. Zid **s** na istočnoj strani zatvara prostoriju **M**, a nastavlja se i nakon spoja s južnim zidom navedene prostorije (**t1**) (sl. 23).

celja), Francia Media - Cradles of European Culter, Rijeka, 2015, str. 328-372. Tu je navedena i sva relevantna literatura koja se bavila problematikom razvoja arhitektonskog kompleksa na Crkvini u Biskupiji. Za još opširniji uvid vidi A. JURČEVIĆ, *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu (mentorica: dr. sc. Mirja Jarak), 2017.

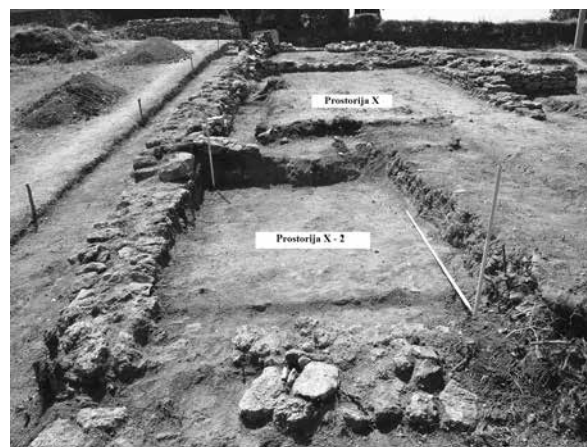
¹⁶ Tijekom revizijskih istraživanja zadržane su stare oznake zidova i prostorija s Gunjačina tlocrta iz 1951.

sl. 18. Sjeverna dogradnja uz baziliku na Crkvini (foto: Z. Alajbeg).

sl. 19. Začetak južnog zida prostorije Y (foto: A. Jurčević).

sl. 20. Prostorija X-2 (foto: A. Jurčević).

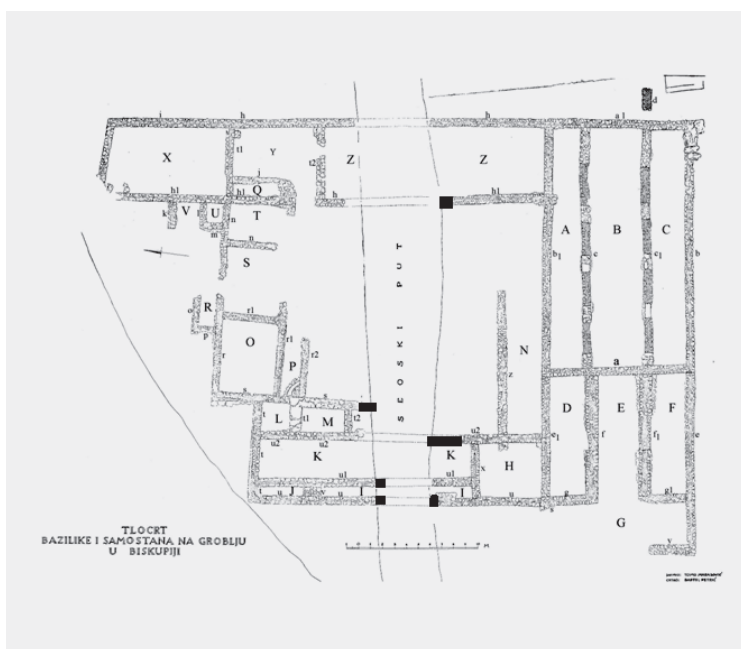

sl. 21. Ostatak pregradnog zida između prostorije X i novootkrivene prostorije X-2 (foto: A. Jurčević).

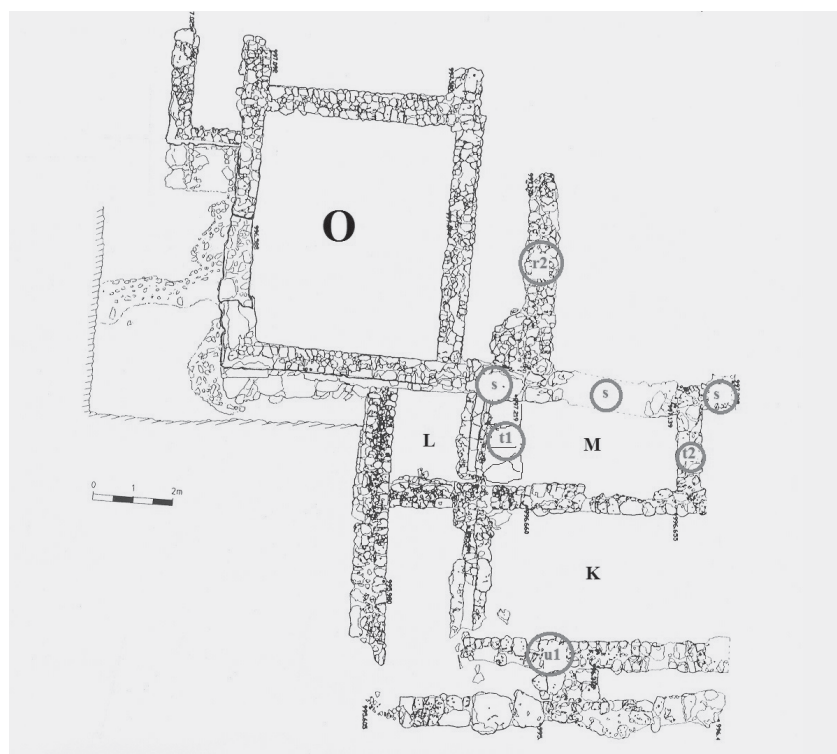
Zid koji je Gunjača označio oznakom **v** (pregradni zid između prostorija **J** i **I**) uopće nije zid, već se radi o nabacanoj hrpi kamenja bez vezivnog materijala (sl. 24).

Nekoliko zidova u zapadnom dijelu kompleksa kasnijeg je postanka, odnosno nedvojbeno pripadaju nekoj mlađoj fazi gradnje što potvrđuje da u slučaju sjeverne dogradnje uz baziliku treba računati s najmanje dvije građevne faze ili pregradnje. To su zid **r2**, zidovi **t1** i **t2** u prostoriji **M**, zid **u1** te zid **s** južno od spoja sa zidom **r1**. O ovome će biti više riječi kasnije u vezi sa starijim arheološkim slojevima (sl. 25).

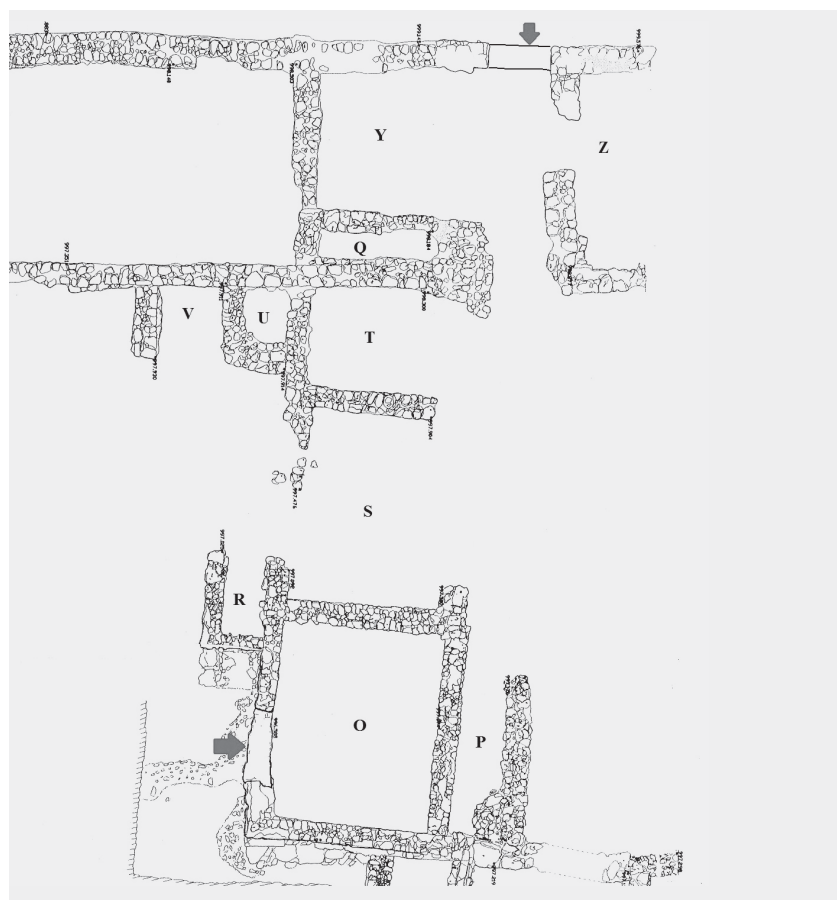
sl. 22. Otkriveni nastavci zidova s južne i sjeverne strane.

sl. 25. Sjeverozapadni ugao kompleksa s označenim zidovima koji ne pripadaju najstarijoj građevnoj fazi.

sl. 23. Otkriveni produžetak zida u2 s južne strane (foto: A. Jurčević).

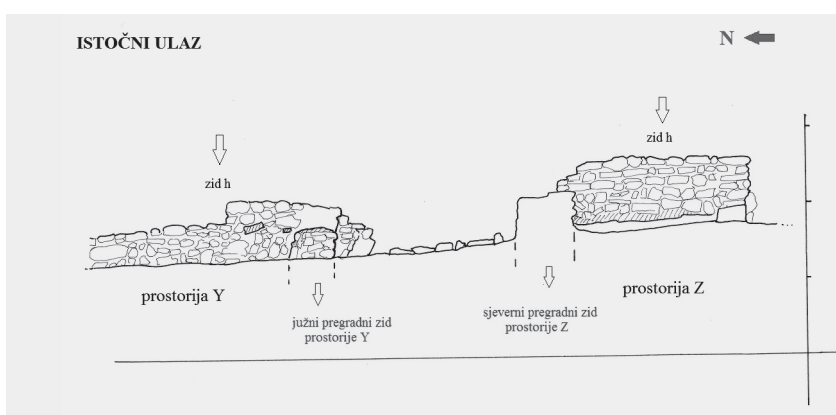
sl. 26. Dio tlocrta s označenim istočnim i sjevernim ulazom.

sl. 24. Tzv. zid „v“ (foto: A. Jurčević).

sl. 27. Istočni ulaz u kompleks (foto: A. Jurčević).

sl. 28. Istočni ulaz u kompleks – pogled sa zapada (snimak: M. Marković).

sl. 29. Sjeverni ulaz u kompleks (foto: A. Jurčević).

Otvori (vrata)

Najnovijim istraživanjima otkriveni su dosad nepoznati otvori. U oba je slučaja riječ o ulaznim vratima; jedna se nalaze na istočnoj, a druga na sjevernoj strani. Niti jedan od ovih dvaju ulaza nije bio uočen tijekom revizije 1951. te na starom tlocrtu nisu dokumentirani (sl. 26).

Istočni ulaz

Na temelje krajnjeg istočnog zida **h** bila je nadozidana suhozidna ograda koja je još vidljiva na fotografijama iz vremena Gunjačine revizije. Skidanjem gornjeg suhozidnog dijela definiran je izvorni zid **h** i otkriven ulaz u prostoriju **Y**, koji je također bio zapunjen kamenom u suhozidu. Tik do ulaza otkriven je začetak zida koji je s južne strane zatvarao prostoriju **Y**. Stoga se iz prostorije **Y** nije ulazilo izravno u prostoriju **G**, kako to sugerira Gunjačin tlocrt, već se između njih nalazio uski hodnik (sl. 27 i 28).

Sjeverni ulaz

U zidu **r** na sjevernoj strani nalazio se ulaz u prostoriju **O**. Uz ulaz je bio sačuvan dio kamenog naboja koji je pripadao razini dvorišnog prostora oko kompleksa u zadnjoj fazi njegova postojanja (sl. 29), (sl. 30).

sl. 30. Sjeverni ulaz u kompleks – pogled sa sjevera (snimak: M. Marković).

Podnice

Unutar prostorija nije bila sačuvana niti jedna podnica, a za pretpostaviti je da su razbijene još tijekom Marunovih iskopavanja jer ih Gunjača uopće ne spominje u svom izvještaju. Neznatni ostatci podnica sačuvani su na nekoliko mjesta uz same zidove prostorija; u istočnom dijelu kompleksa, u sjeverozapadnom uglu prostorije **Z** (uz spoj zidova **h** i **t2**) te uz zid **h** unutar prostorije **Y**, sjeverno od istočnog ulaza u kompleks (sl. 31 i 32).

U neposrednoj blizini zida **n**, u pravcu prostorije **S** otkriven je dio podnice koja se nalazila na kamenom naboju (sl. 33).

U prostoriji **K**, između zidova **t** i **u2** i kanala za otjecanje vode sačuvan je kameni naboj ispod podnice (sl. 34).

U prostoriji **V**, uz sam zid **k** u profilu je vidljiv ostatak podnice debljine 15 – 20 cm.

Najveći i najznačajniji ostatci podnice otkriveni su unutar prostorije **I**, i to na mjestu gdje je uklonjen dio recentnog odvodnog kanala uz

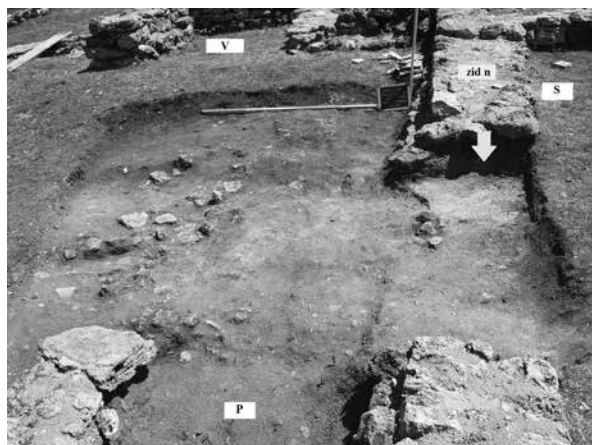

sl. 31. Ostaci podnice u sjeverozapadnom uglu prostorije **D** (foto: A. Jurčević).

sl. 32. Ostaci podnice uz zid **h** unutar prostorije **Y** (foto: A. Jurčević).

sl. 33. Ostaci podnice uz zid **n** (foto: A. Jurčević).

rubnik stare ceste. Podnica se proteže od zida **u** prema zidu **u1** te zalazi ispod njega (sl. 35).

Zid **u1** razgrađen je prilikom preventivnog opšivanja te je nedvojbeno utvrđeno da je mlađi od podnice (sl. 36).

Ostaci iste podnice vidljivi su i u profilu ispod istog zida (**u1**), južno od ceste na Velikoj Crkvini (sl. 37).

sl. 34. Naboj ispod podnice u prostoriji **K** (foto: A. Jurčević).

sl. 35. Podnica u prostoriji **I** između zidova **u** i **u1** (foto: A. Jurčević).

sl. 36. Podnica u prostoriji **I** nakon razgrađivanja dijela zida **u1** (foto: M. Petrincec).

Kanal za otjecanje vode

Tijekom revizijskih istraživanja otkriven je kanal za otjecanje vode, koji se u pravcu istok-zapad pruža od jugozapadnog ugla prostorije **P**, duž prostorija **L**, **K**, **J** te ima ispust u krajnjem zapadnom zidu kompleksa (zid **u**) (sl. 38 i 39).

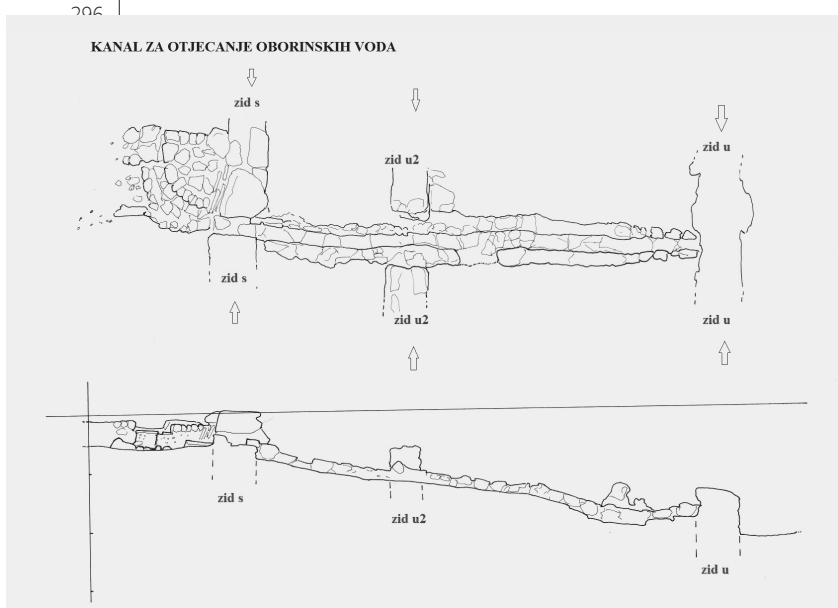

sl. 37. Ostanci podnice ispod ostataka zida u1 (konzerviranog 1951.) južno od ceste (foto: M. Petrincec).

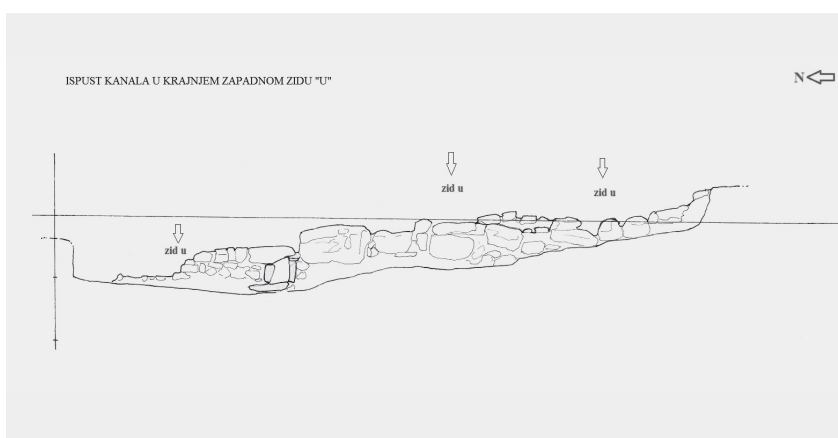
sl. 40. Vrh kanala za otjecanje oborinskih voda 1951. godine (Arhiv MHAS).

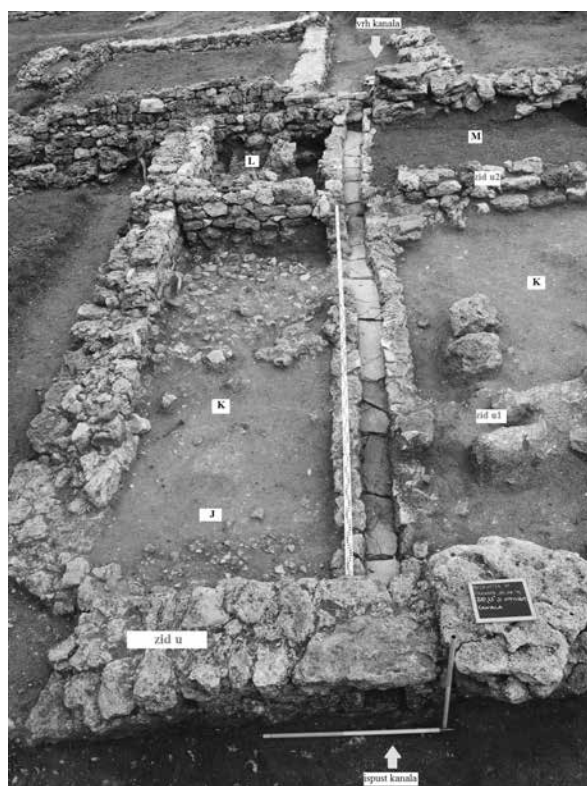
sl. 38. Kanal za otjecanje oborinskih voda – tlocrt i presjek (snimak: M. Marković).

sl. 41. Vrh kanala za otjecanje oborinskih voda 2015. godine (foto: A. Jurčević).

sl. 39. Pogled na zid u s ispuustom kanala za otjecanje oborinskih voda (snimak: M. Marković).

sl. 42. Kanal za otjecanje oborinskih voda (foto: A. Jurčević).

sl. 43. Dio zapune kanala za otjecanje ispod zida u1 (foto: A. Jurčević).

Kanal je popločanog dna. Gunjača je, 1951. godine, otkrio tek njegov vrh, a prostorije duž kojih se nastavlja nije u potpunosti istražio (sl. 40 i 41).

Kanal vjerojatno pripada prvoj fazi izgradnje kompleksa na Crkvini, a u potpunosti ga negiraju kasniji zidovi s i u1. Unutar kanala pronađen je veći broj ulomaka keramike, kostiju, životinjskih rogova i nekoliko ulomaka obojenih freski (sl. 42 i 43).

Kamene peći

Ispod zida r1 i nadograđenog dijela zida s otkrivena je presvođena peć u obliku izduženog ovala. Peć je gotovo u potpunosti devastirala grob 125, od kojeg je mlađa. Iznad peći unutar prostorije L sačuvao se dio kamenog svoda. U njezinoj unutrašnjosti pronađen je gar i pepeo te nagoreni kamen i nešto životinjskih kostiju¹⁷ (sl. 44 i 45).

Druga peć nalazila se ispod vrha kanala za otjecanje vode. Bila je prekrivena nagorenim kamenom i pločama, te ispunjena garom, pepelom i nagorenim životinjskim kostima, a oštećena je prigodom izgradnje kanala (sl. 46 i 47).

Obje peći pripadaju sloju koji prethodi svim drugim strukturama otkrivenim u ovom dijelu arhitektonskog kompleksa. Može se pretpostaviti da je od njih bio stariji grob 125.

¹⁷ Dio peći otkriven je 2014. godine prilikom istraživanja prostorije L. Ostatak je otkriven 2016. godine ispod zida r1 kada je ponovo razotkriven i prethodno istraženi dio peći u prostoriji L.

sl. 44. Kamene peći – tlocrtna situacija (snimak: M. Marković).

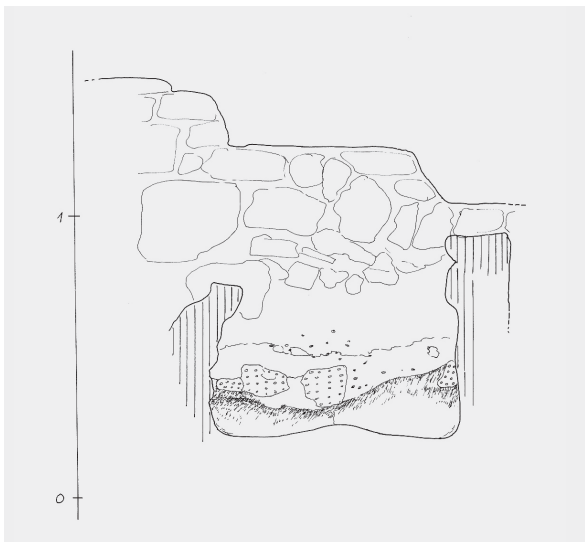
sl. 45. Kamene peći i grob 125 (foto: A. Jurčević).

Prostorije

Prostorije I, J, K, M

Prostorije I, J, K, M istražene su u potpunosti. Sloj iznad već spominjanih ostataka podnica (u prostoriji K i prostoriji I) bio je ispremiještan, a pronađen je manji broj ulomaka keramike i životinjskih kostiju (sl. 48).

Prostorije I i K bile su presječene asfaltnom cestom uklonjenom 2011. godine, tako da se

sl. 46. Kamena peć 2 (snimak: M. Marković).

sl. 47. Kamena peć 2 ispod vrha kanala za otjecanje oborinskih voda (foto: A. Jurčević).

sl. 48. Prostorija **M** tijekom istraživanja (foto: A. Jurčević).

sl. 49. Istraženi dio ispod uklonjenog asfalta seoske ceste i pogled na prostoriju **I** i zidove **u** i **u1** na Velikoj Crkvini (foto: A. Jurčević).

one dijelom rasprostiru i u arealu Velike Crkvine uz prostoriju **H** (prislonjenu uz narteks bazilike sv. Marije).

U dijelu prostorija **I** i **K**, ispod uklonjene ceste nije bilo arheoloških nalaza, odnosno sloj je u potpunosti uništen zaravnavanjem prije nanošenja asfalta 1998. godine. S južne je strane otkriven samo manji nastavak zida **u** ispod srušene ograde groblja (sl. 49).

Prostorije L, P i O

Unutar zidova prostorije **O** (ali ispod razine temeljne stope), u širini oko 1,5 m istočno od zida **s**, a osobito u jugozapadnom uglu na spoju zidova **s** i **r1** otkriven je intaktan arheološki sloj. Najmlađa struktura je zid **r1**, ispod kojeg se nalazila presvođena peć koja se protezala i ispod nadograđenog dijela zida **s** u prostoriju **L**. Ta peć gotovo je u potpunosti uništila grob

sl. 50. Pogled na prostoriju **O** nakon preventivnog opšivanja zidova (foto: A. Jurčević).

125, za koji se može pretpostaviti da prethodi cjelokupnoj arhitekturi na ovom položaju (sl. 50).

Ispod zida **r1** i južno od njega, unutar prostorije **P** otkriveni su ostatci grobne rake i ostatci kostura iz groba 88, koji je još 1951. godine istražio S. Gunjača. Ispod zida **r2** nalazio se gusti sloj gara i pepela pomiješan s keramikom i životinjskim kostima. Taj sloj nalazi se na istoj razini kao i raka groba 88 (sl. 51 i 52).

sl. 51. Pogled na zid **r2** (foto: A. Jurčević).

sl. 52. Sloj s ostacima pepela, keramike i životinjskih kostiju ispod zida **r2** (foto: A. Jurčević).

Prostorije R i V

Manje prostorije **R**, **V** u sjevernom dijelu kompleksa istražene su do zdravice. Kao i u drugim prostorijama ni ovdje nije bilo intaktnog sloja, već su se u ispremiješanoj i nasutoj zemlji pronalazili sitni ulomci keramike i životinjskih kostiju (sl. 53).

U profilu ispod zida **k**, u prostoriji **V** zapaženi su ostatci podnice (sl. 54).

sl. 53. Prostorija **R** tijekom istraživanja (foto: A. Jurčević).

sl. 54. Prostorija **V** s ostatkom podnice uz zid **k** (foto: A. Jurčević).

Ostale istražene površine

Unutarnje dvorište

Osim navedenih prostorija istražen je i zapadni dio unutarnjeg dvorišta – koje je u starijoj literaturi nazivano „klaustar“ – i to na prostoru između zida **r2** na Maloj Crkvini i zida **z** na Velikoj Crkvini. Ovdje je sloj nasipa bio najdeblji te se tek pri zdravici pojavio manji broj nalaza ulomaka keramike i životinjskih kostiju (sl. 55).

Na prostoru ispod uklonjene ceste sloj je bio u potpunosti uništen. Istočno od zida **u2**, a

sl. 55. Dio tzv. klaustra tijekom istraživanja (foto: A. Jurčević).

prema zidu **z** pronađeni su ostatci nekog, vjerojatno od Maruna istraženoga groba (razbijene pokrovne ploče i sitni ostatci ljudskih kostiju).

Površina sjeverno od temeljnih ostataka na Maloj Crkvini

Istražena je površina sjeverno od prostorija **O**, **S**, od ugla u kojem se sastaju zidovi **r** i **s** do zida **p**, te sjeverno od zida **O** između prostorija **R**, **U** i **V** (sl. 56).

Na dijelu od zida **p** do ispod ulaza u prostoriju **O**, u razini praga vrata otkriven je dio kamenog naboja za koji se može pretpostaviti da predstavlja razinu okolnog prostora u doba dok je arhitektonski kompleks bio u funkciji. Ovdje je arheološki sloj bio intaktan, a pronađen je i veći broj pokretnih nalaza (keramika, životinjske kosti, keramički pršljen) (sl. 57).

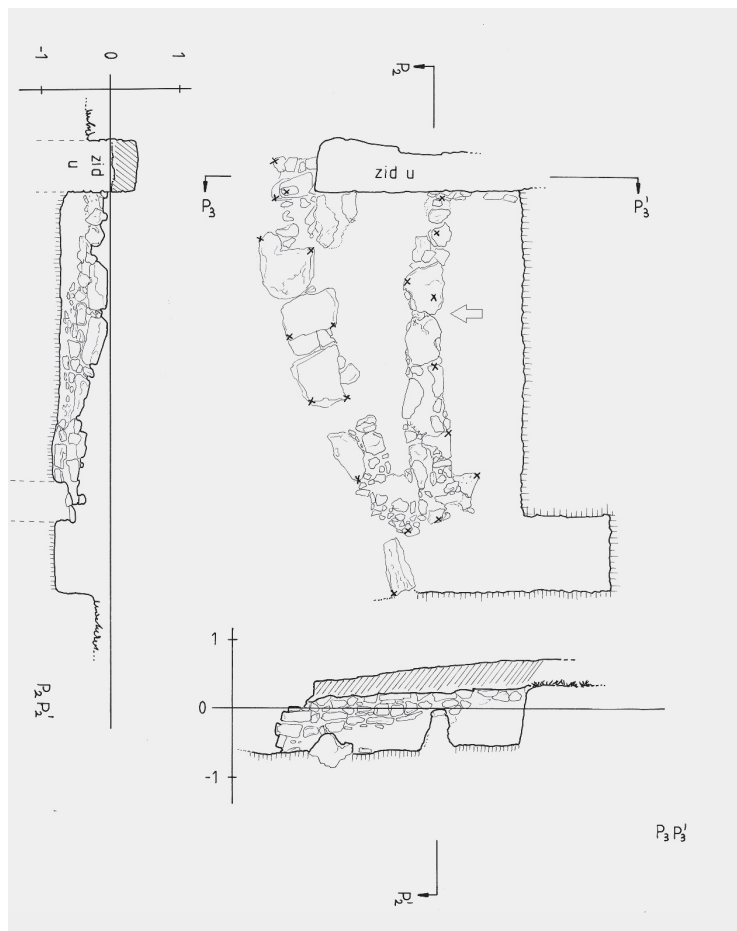
sl. 56. Istražena površina sjeverno od arhitekture na Maloj Crkvini (foto: A. Jurčević).

sl. 57. Dio sačuvanog naboja ispred sjevernog ulaza u kompleks (foto: A. Jurčević).

*Površina zapadno od zida **u** na Velikoj Crkvini*

Istražen je prostor ispred dijela prostorije **I** na južnoj strani sve do spoja zidova **x** i **u**. Otkriven je suhozid postavljen okomito na zid **u** uz kojeg je prslonjen. Moguće je da je riječ o ostacima neke ranije ograde groblja (sl. 58).

sl. 58. Ostaci suhozida zapadno od zida **u** na Velikoj Crkvini (crtež: M. Marković).

Grobovi

Grob 88

Grob je istražen i dokumentiran 1951. godine. Riječ je o ukopu u drvenom lijesu spojenom željeznim čavlima u kojem se nalazio jedan pokojnik. Uz njega su bile pronađene brončane ranokarolinške ostruge s garniturama za zakapčanje. S. Gunjača je kostur pokojnika ostavio na mjestu nalaza, pa iako znatno poremećene i sakupljene na hrpu, ipak su se sačuvale sve kosti koje su u ovoj prigodi pokupljene za analizu. Grobna raka groba 88 zalazi ispod zida r1 te je potpuno jasno da grob prethodi izgradnji kompleksa na Maloj Crkvini, što je uostalom već ispravno ustvrdio i Gunjača (sl. 59).

sl. 59. Ostaci grobne rake i kostura iz groba 88 ispod zida r1 (foto: A. Jurčević).

Grob 125

Grob je bio ukopan na istoj razini i u istom pravcu (zapad-istok) kao i grob 88, a također se nalazio ispod zida r1. Grobna raka bila je obzidana nepravilnim, okomito postavljenim kamenim blokovima. Nažalost, sačuvan je samo krajnji sjeveroistočni dio grobne rake, koju je većim dijelom preslajila i uništila kamena peć (sl. 60).

U sačuvanom dijelu otkriven je veći ulomak keramičke posude i jedna životinjska kost (sl. 61).

Tik do kamene obložnice otkriven je i veći ulomak ukrašenoga koštanog recipijenta (tzv. soljenke), koji je vjerojatno ispao iz groba prilikom izgradnje peći (sl. 62).

Navedeni nalazi vremenski odgovaraju onima iz groba 88. Unutar groba sačuvano je tek

sl. 60. Grob 125 ispod zida r1 (foto: A. Jurčević).

sl. 61. Nalazi iznad ostataka kostura u grobu 125 (foto: A. Jurčević).

sl. 62. Koštani recipijent otkriven uz grob 125 (foto: A. Jurčević).

nekoliko sitnih ljudskih kostiju (dio prsnog koša i lijeve ruke).

Konzervatorsko-restauratorski radovi

Paralelno s revizijskim arheološkim iskapanjima, vršeni su i manji konzervatorsko-restauratorski radovi, a riječ je uglavnom o

sl. 63. Preventivno opšivanje zidova (foto: A. Jurčević).

sl. 64. Oblaganje kanala za otjecanje geotekstilom (foto: A. Jurčević).

preventivnoj sanaciji (opšivanju) zidova kako bi ih se zaštitilo od urušavanja do izrade cjelokupnog projekta uređenja. Radove je nadgledao dr. sc. Marko Sinobad iz Konzervatorskog odjela u Šibeniku. Nekoliko zidova – koji su bili dokumentirani 1951., a danas više nema njihovih ostataka – rekonstruirani su. Riječ je o dijelu zida **u1** na prostoru između kanala za otjecanje i zida **t**, te o sjeverozapadnom uglu kompleksa preko kojeg je prelazio put kojim se ulazilo na susjedne oranice (sl. 63).

Sve novootkrivene strukture (kanal za otjecanje i peći) zaštićene su geotekstilom preko kojeg je nasuta zemlja. Sve dosad istražene prostorije također su prekrivene geotekstilom i nasute do iznad razine temeljne stope kako bi se zaštitili zidovi (sl. 64).

Projekt *Cradles of European Culture*

Lokalitet Biskupija – Crkvina bio je zajedno s još 10 značajnih srednjovjekovnih europskih lokaliteta (Nijmegen i Clue u Nizozemskoj, Ename i Velzeke u Belgiji, Montmajour u Francuskoj, Ingelheim u Njemačkoj, Ravenna u Italiji, Gradišče nad Bašljem u Sloveniji, Praški grad u Češkoj i Kostol'any u Slovačkoj) uključen u međunarodni projekt *Cradles of European Culutre*. Cilj projekta bio je ukazati na zapadnoeuropsku kulturnu baštinu u rasponu od 9. do 11. stoljeća. Projekt je prvotno bio namijenjen isključivo zemljama Europske unije, kojoj Hrvatska 2010. još nije pripadala. No ipak je na kraju presudio značaj nalazišta na Crkvini, kao i velik broj reprezentativnih nalaza iz ciljanog razdoblja te je Hrvatska uključe-

na u projekt. Nositelj projekta u Hrvatskoj bio je Odsjek za povijest umjetnosti *Filozofskog fakulteta u Rijeci*, a *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* angažiran je kao pridruženi partner (sl. 65).

Osim već prethodno navedenih radova na uređenju samog lokaliteta, tijekom trajanja projekta izrađena je i mrežna stranica na kojoj je predstavljena i Biskupija (<http://www.cradlesec.eu/CEC2014/default.aspx>).

Također je organizirana izložba *The Legacy of Charlemagne 814-2014*, koja je popraćena luksuznim katalogom tiskanim na četiri jezika. Izložba je bila postavljena u Ename centru u Belgiji, a kasnije je prikazana i u Pragu¹⁸.

U sklopu projekta izdano je još nekoliko publikacija, a najvažnija od njih je *Swords, Crowns, Censers and Books* za čije je tiskanje bila zadužena Hrvatska, a koja je realizirana u završnoj godini projekta¹⁹.

¹⁸ *The Legacy of Charlemagne 814-2014*. (Ur. D. Callebaut, H. Van Cuyck), Provincial Government of East Flanders, 2015.

¹⁹ *Swords, Crowns, Censers and Books*. (Ur. M. Vicelja), Francia Media - Cradles of European Culter, Rijeka, 2015.

Zaključak

Najstarijim kulturnim slojem na dijelu lokaliteta obuhvaćenom revizijskim arheološkim iskopavanjima mogu se smatrati grobovi 88 i 125, koji potječu iz zadnjeg desetljeća 8. ili početnih dvaju desetljeća 9. stoljeća. Ovi grobovi vremenski su podudarni s poznatim grobovima otkrivenim krajem 19. stoljeća južno od bazilike sv. Marije. Istom razdoblju pripadaju i slojevi gara i kostiju ispod zida **r2** i dijela zida **s** u prostoriji **O**.

Nešto mlađem vremenu pripadaju dvije peći čiji nastanak, svakako, prethodi izgradnji kompleksa na Maloj Crkvini s obzirom na to da se nalaze ispod zidova, a iznad jedne od njih sazidan je vrh kanala za otjecanje vode. Taj kanal prolazi kroz prostorije **L**, **K** i **J** te ima ispust u krajnjem zapadnom zidu (zid **u**). Kanal u potpunosti negiraju zidovi **u1** i **s**, što znači da u posljednjoj fazi funkcioniranja kompleksa više nije bio u funkciji.

O vremenu nastanka sjeverne dogradnje uz baziliku zasad se ne može mnogo reći. Sigurno je samo da se to najranije dogodilo početkom 9. stoljeća na što upućuju prilično dobro datirani grobovi 88 i 125 ispod arhitekture. Stoga postoji vjerojatnost da je dogradnja nastala u isto vrijeme kad i bazilika, ali nije isključena mogućnost nekog kasnijeg datuma u doba dviju obnova crkve i njezina interijera krajem 9. i početkom 10. stoljeća kada je bio dograđen i narteks. Također nije isključeno da se kompleks nadograđivao i pregrađivao i tijekom sljedećih stoljeća, a vrlo vjerojatno i u doba dviju posljednjih velikih obnova u 11. stoljeću.

Nakon svih dosadašnjih istraživanja, pa tako i ovih posljednjih, ne raspolazemo niti jednim arheološkim argumentom kojim bi se moglo potvrditi ili osporiti u literaturi iznesene pretpostavke o funkciji sjeverne dogradnje o kojima je prethodno bilo riječi. S prostora dogradnje potječe doduše veći broj kamenih žrvnjeva, mužara i posuda koji ukazuju na stambenu funkciju objekta i poljoprivrednu djelatnost njegovih stanovnika.

Povezujući otprije poznate podatke s novim detaljima koji su se pojavili tijekom revizijskih iskopavanja, može se, međutim, potpunije rekonstruirati izgled dogradnje uz baziliku. Osim zidova ili dijelova zidova na tlocrtima iz 1890.,

sl. 65. Sudionici projekta *Cradles of European Culture* u Ename centru (Oudenaarde, Belgija).

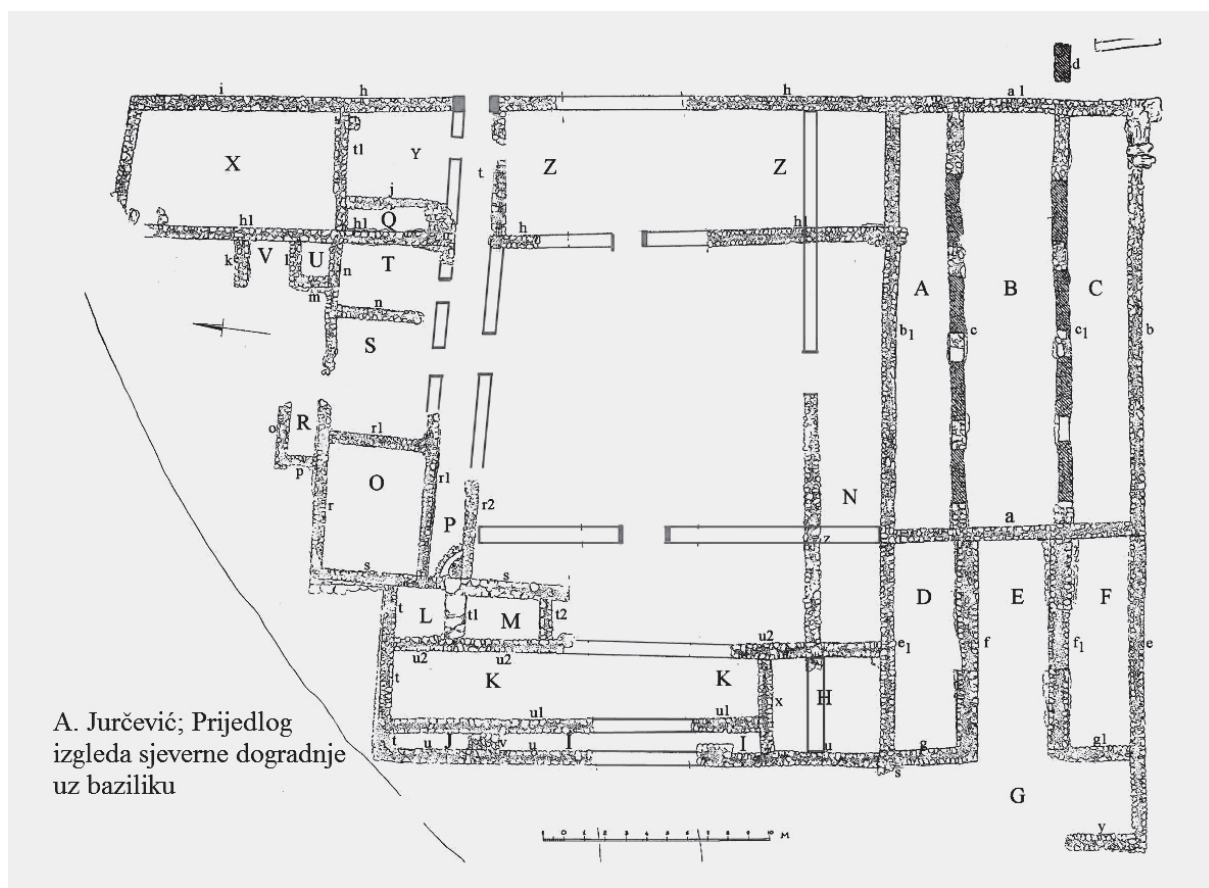
koji nedostaju na Gunjačinu tlocrtu, treba uzeti u obzir i jedan zanimljiv podatak koji 1895. godine donosi F. Radić:

„...dočim se kod Sv. Marije jasno opažaju tragovi velika dvorišta. Ono je četvrtasto i prislunjeno bilo uz sjeverno platno crkve. Obkoljeno je sve unaokolo hodnikom, koji je po svoj prilici sačinjavao otvoren trijem na stupiće sa arkadama. Ulomaka stupićâ sa dotičnim nadstupinama izkopalo se veliko mnoštvo između ruševina na tom mjestu. Iza hodnika stoje pak na tri strane priprosti stanovi.“

Ako se tim podacima pridoda i novootkriveni istočni ulaz te zid koji je s južne strane zatvarao prostoriju **Y**, može se pretpostaviti da se kroz hodnik između prostorija **Y** i **Z** ulazilo u središnje dvorište, odnosno u trijem koji ga je okruživao. Također je vrlo vjerojatno da se zid **z** pružao čitavom dužinom od krajnjeg zapadnog zida **u** do krajnjeg istočnog zida **h** kako je naznačeno na tlocrtima iz 1890. godine. Jednu od mogućih rekonstrukcija predložio je nedavno A. Jurčević u sklopu svoje doktorske disertacije²⁰ (sl. 66).

Sjeverna dogradnja uz baziliku vjerojatno je u funkciji sve dok je u funkciji i trobrodna bazilika. Negdje tijekom 13. stoljeća, nad srednjim brodom bazilike podiže se nova manja crkva, a ubrzo potom započinje i ukapanje oko nje. Grobovi datirani od 13. do 15. stoljeća

²⁰ A. JURČEVIĆ, *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, str. 252, sl. 127.

A. Jurčević; Prijedlog izgleda sjeverne dogradnje uz baziliku

sl. 66. Prijedlog rekonstrukcije sjeverne dogradnje uz baziliku (A. Jurčević, 2017).

negiraju bočne brodove i narteks bazilike, pa se može pretpostaviti da se šire i dalje na čitav prostor sjeverne dogradnje. To potvrđuje i opis fra Gašpara Vinjalića koji u svom izvještaju iz 1746. navodi da je prostor oko ostataka tada još vidljive i dobro sačuvane kasnije crkve gusto prekriven kamenim pločama – stećcima²¹. Gusto raspoređene stećke i križeve na Crkvini opisuje i fra Stjepan Zlatović 1883. godine²².

²¹ Š. URLIĆ, O. Gašpar Vinjalić, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 189, Zagreb, 2011, str. 77-287. – S. GUNJAČA, O položaju kninske katedrale, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 1, Zagreb, 1949, str. 38-45.

²² S. ZLATOVIĆ, Stare zadužbine hrvatskih kralja u Dalmaciji, *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, vol. 5, Zagreb, 1883, str. 52-55.

Maja PETRINEC

Archaeological research into and arrangement of the architectural complex at Crkvina in Biskupija in the period from 2008 to 2017

The village of Biskupija lies on the eastern side of Kosovo polje, and is 7 km from the city of Knin. Archaeological research here has revealed the existence of five Early Christian church buildings and the sites Crkvina, Lopuska glavica, Stupovi, Bukorovića podvornica and the substratum of today's Orthodox Church of the Holy Trinity.

Crkvina is the biggest and most important archaeological site excavated to date in the area of Biskupija. The first excavations started on January 7, 1886, and with interruptions, shorter and longer, went on until 1908. Information about the site is, however, unluckily very sparse, and comes down to the notes of Fra Lujo Marun in his *Starinarski dnevnici* [*Antiquarian Diaries*] and reports in the scholarly periodicals of the time. We learn that a three-nave basilica and a complex of buildings connected with it were discovered, as well as a large number of medieval graves. Some of the finds were published by Lujo Marun's associate, the teacher Frano Radić, in the first series of *Starohrvatka prosvjeta*. Although drawn as early as 1890, the ground plan of the complex of Crkvina was until very recently mislaid in the archives of the Zagreb Archaeological Museum and was inaccessible to the broad professional and scholarly public, and the appearance of the church remained unknown right until the re-view excavations in the mid-20th century. In the period between 1951 and 1957 S. Gunjača did review excavations of the site at Crkvina. He published the results of the research and his thinking about the site in a lengthy report in 1953. Appearing in the literature then for the first time was a ground plan of the whole of the architectural complex – the Church of St Mary and the northern extension. And on that occasion, 124 medieval graves were investigated. The last archaeological excavations, of smaller scope, led by L. Gudelj, were carried out in 2000. Then the forecourt of the basilica and the space alongside the southern wall were re-excavated and a new ground plan of that part of the architecture was made. The remains of tombs and graves uncovered in previous research were also documented.

The site at Crkvina was intersected by a rural road, which at the end of the 19th century Fra Marun had unsuccessfully attempted to have moved. In 1998, it was widened and asphalted. The southern part, what is called Velika [Large] Crkvina (the basilica and part of the northern extension) was within the Roman Catholic graveyard, which together with the Parish Church of Our Lady was enclosed with a stone wall and a hedge. In the period between 2005 and 2011, in spite of the ban on interment, contemporary graves were a serious threat to the site, for the local people had started to dig them uncontrolledly over the whole area of Velika Crkvina, getting extremely close to the remains of the foundations of the basilica. The northern part, Mala [Small] Crkvina as it is called (the remaining part of the extension alongside the basilica to the north of the rural road) became overgrown in thick vegetation and was turned into an illegal village dump for refuse that for decades piled up so that the remains of the architecture were no longer visible. During 2008 and 2009, Mala Crkvina was thoroughly cleaned of trees and shrubs. Traces of the architecture were almost undiscernible and were covered with thick layers of various kinds of refuse. During 2010, a start was made on removing this waste, and in the following year, 2011, the asphalt was removed on the part where the road crossed the site, and in this way traffic was halted. On that occasion a satisfactory solution for interments in the graveyard was found. The Museum of Croatian Archaeological Monuments had a plan drawn up for the future arrangement of the graveyard that provided for controlled burial and the building of new tombs in the lower part of Velika Crkvina. In association with the art history department of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Rijeka, the site at Crkvina was in 2010 included in the five-year international project *Francia Media – Cradles of European Culture*, financed by the European Commission. Resources from this project were devoted to removing parts of the newly made village graves, and the development of two new tombs and several exhumations for the purpose of protecting the archaeological remains at the site. In 2015 part of the boundary wall of the graveyard that extended

over the site was removed and in this manner the whole of the architectural complex was unified in its totality for the first time. Some cypresses in front of the Church of Our Lady, which had been damaged by the bora and were likely to topple onto the remains of the architecture at the graveyard were felled.

Review archaeological excavations were carried out in the period from 2012 to 2017. As early as 2012, the excavations covered the whole site of Mala Crkvina and the walls of all the rooms that had been explored in 1951 by Gunjača were defined. It soon turned out that the ground plan then made did not entirely correspond with the real state of affairs. In the north east part of the complex one more room was revealed, previously unknown, and some new details appeared in the rooms in the far western side. Also discovered was a recent, 19th century, drainage channel, which, alongside the kerb of the old road, stretched in an east to west direction the whole length of the complex. Because of these new factors it was decided, before the walls were preventively repaired, at once to make an architectural drawing of the re-excavated rooms of the northern road, and all other structures discovered at that time. This job was undertaken by the privately owned firm Kaducej d.o.o. of Split.

Between 2013 and 2017, in five research campaigns, a large number of rooms of the northern extension of St Mary's Basilica were investigated in detail, as well as some of the rooms at Velika Crkvina and part of the area underneath the removed asphalt on the rural road. Some new previously unknown structures were discovered: an early medieval grave, two stoves, two entrances into the complex, a drainage channel, and continuations of the walls and parts of the flooring in the rooms that had not been covered by previous research and had never before been documented. In parallel with the review archaeological excavations, some smaller conservation-restoration operations were carried out, on the whole to do with preventive repairs (bracing) of walls to prevent them from collapsing before the making of the whole of the plan.

Graves 88 and 125, which derive from the last decade of the 8th or the first two decades of the 9th century, can be considered the oldest cultural stratum at the part of the site encompassed by the review archaeological excavations. These graves are coterminous with the known graves discovered at the end of the 19th century north of the Basilica of St Mary. The layers of ashes and soot and bones beneath wall **r2** and part of wall **s** in room **O** belong to the same era.

Two stoves, the origin of which certainly preceded the construction of the Mala Crkvina complex, since they are underneath the walls, and since the top of a run-off channel is built over one of them, belong to a somewhat later time. This channel passes through rooms L, K and J and has an outlet in the extreme western wall (wall **u**). The channel is completely negated by walls **u1** and **s**, which means that in the last phase of the functioning of the complex it was no longer in use.

For the moment, it is not possible to say much about the time of the building of the northern extension alongside the basilica. It is only certain that it started at the earliest in the beginning of the 9th century, as suggested by the fairly well dated graves 88 and 125, which are under the architecture. So it is probable that the extension was made at the same time as the basilica; however, the possibility of some later date, at the time of the two renovations of the church and its interior at the end of the 9th and in the early 10th century when the narthex too was built on, cannot be ruled out. Nor is it possible to rule out the complex's having been extended and rebuilt during the following centuries, and very likely at the time of the two last big renovations in the 11th century.

After all the research to date, including these last excavations, we do not have at our disposal a single good archaeological reason to confirm or deny the assumptions given in the literature concerning the function of the northern extension, described above. It is true that coming from the space of the extension are a large number of stone querns, mortars and vessels that suggest the residential function of the structure and the agricultural occupations of the inhabitants.

The northern extension alongside the basilica was probably working as long as the three-nave basilica was as well. At some time during the 13th century, in the central nave of the basilica, a new, smaller church was built and soon burials started around it. The graves of the 13th to 15th century negate the side naves and the narthex of the basilica, and it can be assumed that they extended further too, to the whole area of the northern extension. This is confirmed by the description of Fra Gašpar Vinjalić who in his report of 1746 said that the space around the remains of the then still visible and well preserved later church was thickly occupied by stone slabs or stechaks. Fra Stjepan Slatović in 1883 also described serried rows of stechaks and crosses.

Translated: Graham McMaster